

Mamut srstnatý pohledem jazykovědy a etnologie

Zeptáme-li se někoho, které prehistorické savce zná, na prvním místě pravděpodobně jmenuje mamuta. V českém prostředí už sto let přispívají k popularitě tohoto druhu Lovci mamutů z pera Eduarda Štorcha. Ale důvodů, proč se mamut srstnatý (*Mammuthus primigenius*) řadí mezi ikonické savce pravěku, je víc. Patří k nim četnost nálezů jeho pozůstatků, mimo jiné i na našem území, ale také výborný stav některých nálezů, dovolující podrobnou rekonstrukci. Dalším důvodem může být dlouhá doba „soužití“ s člověkem, pokračující i po vymření mamuta. Soužití současného člověka s prehistorickým druhem může znít jako paradox. Na Sibiři však mamuti stále ožívují duchovní svět původních obyvatel prostřednictvím mytologie, a dokonce poskytují materiální užitek.

Rod *Mammuthus* zahrnuje kolem 10 druhů chobotnatců žijících v období pliocénu a pleistocénu na území Afriky, Eurasie a Severní Ameriky. První zástupci se objevují v Africe před více než pěti miliony let, zatímco ten poslední, jímž byl právě mamut srstnatý, vymírá na většině svého rozsáhlého areálu před 12 tisíci lety. Populace na Wrangelově ostrově se udržela o 6 tisíc let déle, tedy hluboko do holocénu. Zajímavé je, že zástupci slonů rodu *Elephas*, přezívací do současnosti slonem indickým (*E. maximus*), jsou příbuznější mamutům než africkým slonům rodu *Loxodonta*.

Kosterní pozůstatky mamutů byly v mnoha částech Evropy, včetně Českých zemí, nalezeny již ve středověku. V souladu s tehdejšími stavem poznání světa bývaly identifikovány jako ostatky obrů, draků nebo dokonce padlého anděla, jiné měly pochybnou čest stát se relikviemi sv. Kryštofa, jenž byl podle církevních legend obřího vzrůs-

tu. Rady si s nimi nevěděli ani pozdější učenci. Magdeburský fyzik Otto von Guericke z nich r. 1663 sestavil kostru jedno-rožce, zatímco jeho současník Tomáš Pešina z Čechorodu je pokládal za kosti obrů a draků – „ačkoli Morava tvory tohoto druhu nerodí.“ Koncem 17. století zazněl ve Francii názor, že by mohlo jít o sloní kosti, přinesené biblickou Potopou světa z Indie. Nedlouho poté, v r. 1707, byly poprvé vědecky zkoumány zbytky zmrzlého mamuta a r. 1741 britský anatom Sir Hans Sloane prokázal příslušnost mamuta ke slonům (Musil 2014). Roku 1799 následoval vědecký popis mamuta srstnatého pod názvem *Elephas primigenius* od Johanna Friedricha Blumenbacha. Samotný rod *Mammuthus* popsal Joshua Brookes v r. 1828.

V češtině poprvé užil slovo mamut obrozený přírodovědec Jan Svatopluk Presl v překladu studie Georgese Cuviera z r. 1834. Presl jej převzal z německého

der Mammut, v němčině jde přitom rovněž o výpůjčku, a to z ruštiny. Ruské slovníky uvádějí vedle běžného mamonta i historické tvary mamant, mamat a pod zpětným německým vlivem i mammut. Již k r. 1578 je doloženo spojení mamontova kost, i když není jisté, zda označovalo mamutí kost nebo spíše kel. Nabízí se srovnání se staroruským pojmenováním mrožího klu – rybina kost. Jednoznačný je údaj z r. 1609, uvádějící rog mamantov, mamutí kel, vyvážený tehdy spolu s mrožími kly a sibiřskými kožešinami i do západní Evropy.

Oba údaje se časově kryjí s rozmachem ruské kolonizace severního Uralu a Sibiře. Mamutí kly nacházené ve věčně zmrzlé půdě našly uplatnění v uměleckém rytečství a řezbářství. Vyráběly se z nich intarzie nábytku, schránky, jílice šavlí a nožů, šachové figurky, později klávesy pian nebo kulečnickové koule. Rusové je získávali od původních obyvatel výkupem a jako součást naturální daně zvané jasak, již tvořily převážně kožešiny. Slovo mamont tehdy označovalo spíše surovinu než živočicha (Laufer 1913). Roku 1692 popsal Nicolaas Witsen ve své knize Noord en Oost Tartarye obrovské zvíře maimanto. Witsen sice Sibiř osobně nenavštívil, ale popis i název převzal od informátorů, jimiž byli pravoslavní kněží, kozáci a kupci, v druhém vydání své práce cituje Eberharda Y. Idese, jenž v letech 1692–95 doprovázel carské poselstvo přes Sibiř do Číny (Blažek a Kovář 2015). Není zřejmé, zda tento tvar vychází z domorodých jazyků, nebo spíše z dobové ruštiny. Anglickou podobu mammoth zaznamenal r. 1722 skotský cestovatel John Bell při popisu povodí Obu a Irtyše.

Ale odkud se vzal název mamuta v ruštině? Na severním Urale najdeme říčku Rogovou a horu Süra Iz, jejíž jméno znamená v ugrofinském jazyce komi skála rohů, ze slov sür – roh a iz – skála. Komiové mamuta nazývají makör – zemní sob (ma – země, kör – sob), stejný význam má mávka, jak mamutovi říkají sousední Něnci. Jihovýchodními sousedy Komiů jsou další ugrofinská etnika Mansiové a západní Chantové. Také jejich pojmenování pro mamuta oscilují mezi významy zemní sob a zemní býk, mamutí kel je paroh ze země, mansijsky mangänt, ze slova ma – země, sufiku -ng vyjadřujícího lativ, tedy pád pohybu nahoru či ven, a slova änt – paroh. Mansijské označení mamutího klu je nejpravděpodobnějším východiskem ruských tvarů mamant, mamont, a tím i českého mamuta.

Další možná etymologie počítá rovněž s ugrofinským slovem ma – země, druhou částí slova by však byl ugrofinský název pro krtka, dochovaný v estonském mutt a udmurtském mud (Fejfar 1989). Absenci slova v jiných ugrofinských jazycích (finštině, sámštině, komijštině aj.) lze vysvětlit rozšířením krtka. Ten žije ve Finsku vzácně na jihu, při pobřeží Botnického zálivu, do oblastí tundry a tajgy vůbec nezasahuje. V Laponsku, kde se hovoří sámsky, ani na území jazyka komi v severní části Uralu krtci nežijí. Co má ale mamut společného s krtkem?

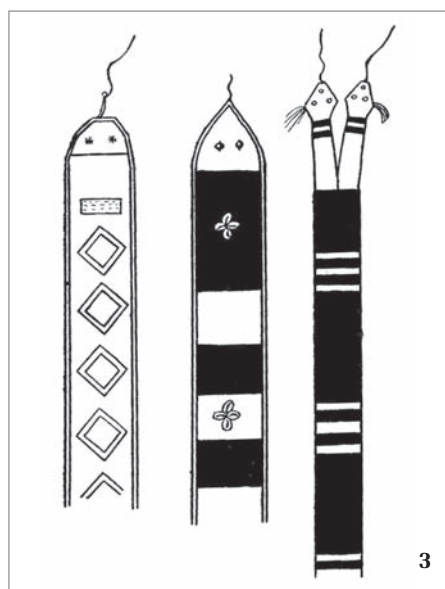
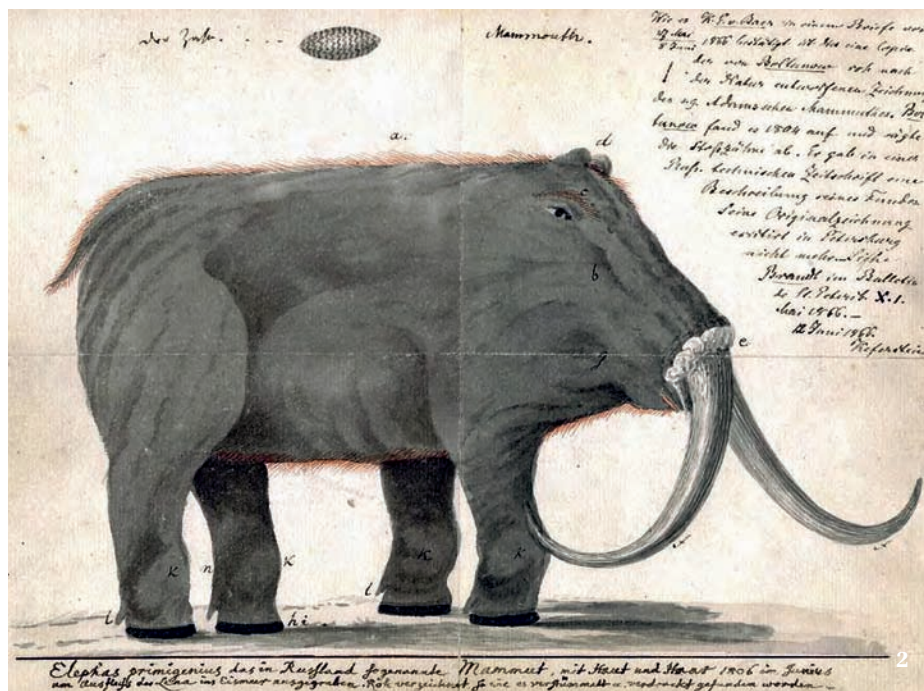
1 Nejstarší pokus o rekonstrukci mamuta z r. 1722. Autorem je švédský voják, který v zajetí na Sibiři spatřil mamutí kly.

Odpověď se skrývá v mytologii Udmurtů, Komiů, Něnců i Jakutů. Ti pokládají mamuta za obyvatele podzemí, který nesnáší sluneční svit. Pokud se dostane na povrch a uvidí slunce, okamžitě zahyne. Proto se na povrchu země najde vždy jen mrtvý mamut, zatímco živého nikdy nikdo neviděl. Takto je motivován i čínský název mamuta jin-šu (yin shu), ze slov yin – skrývat se, shu – myš, případně krysa, rejsek, krtek (Laufer 1913). Také Číňané znali a zpracovávali mamutí kly již velmi dávno, minimálně od doby dynastie Jüan ve 13. století.

Pro jiné sibiřské národy, Evenky, Selkupy a východní Chanty, je mamut primárně vodním tvorem. Evenkové mu dokonce přiřítají vytvoření země. Kly vyryl na dně prvotního oceánu bláto a chobotem ho vyzvedl na hladinu, kde vznikla pevná půda (Brzákova 2004). Říkají mu cheli, což ve tvaru seli převzali sousední Jakuti. Oblíbený ornament Evenků ve tvaru dvojitého oblouku, zdobící např. lemy oděvů (obr. 3), se nazývá cheli ien – mamutí kly (Bereltujeva 2016). Zajímavé je slovo memende ve významu obrovský a děsivý. I to si lze představit jako východisko pro ruského mamonta, proti však hovoří historie. Slovo mamont se poprvé objevilo v ruském textu r. 1578, ale první kontakty mezi Rusy a Evenky proběhly teprve v letech 1607 a 1612. Obyvatelé jižní Sibíře, Burjati, dali mamutovi jméno arslan zaan, podle podobnosti se slonem (zaan) a zároveň chlupatosti, připomínající hřívu lva (arslan). Domorodí Sibířané znali vzhled mamuta poměrně dobře. Kromě koster a klů ve věčně zmrzlé půdě nacházeli i dobře zachovalá těla. A právě Burjaty seznámila se slonem již v 17. století buddhistická misie.

Určitě nemá pravdu jazykovědec Václav Machek, jenž etymologii mamuta spojil s domnělým jakutským slovem mamma – země (1971). Nechci zde kritizovat jeho dílo, problém však nastává v chvíli, kdy zmíněný omyl přebírají nové české etymologické slovníky, ačkoli ve slovní zásobě jakutštiny toto slovo neexistuje. Jakuti užívají buďto slovo buor – země, půda, nebo dojdou – země, oblast, krajina, jejich význam se liší podobně jako v angličtině u dvojice earth a land. Nakonec lze uvést zábavný pokus spojit mamuta se slovem mamuna, jak na východním Slovensku, Zakarpatské Ukrajině a jihu Polska říkají divé lesní ženě, jež lidským matkám bere děti a podvrhuje jim své ošklivé, ukřičené a věčně hladové potomky (Komorovský

1972). Žádný div, že slovo přeneseně znamená šerada, ale jeho vztah k mamutovi si lze představit jen stěží.

Závěrem lze shrnout, že mamut přišel do světových jazyků z oblasti Uralu. Zdejší Komiové, Udmurtové a Mansiové s Rusy obchodovali již na konci 14. století. Souvislost názvu mamuta s prauralským slovem ma (země) se zdá být nepochybná.

2 Rekonstrukce mamuta od Johanna Friedricha Blumenbacha vznikla krátce po r. 1800 podle skici nálezu tzv. Adamova mamuta v r. 1799.

3 Ornamentálně stylizovaní mamuti v představivosti sibiřských Evenků připomínají spíše draky.

4 Těžba mamutích klů na severovýchodní Sibíři, 90. léta 19. století

5 Centrem obchodu s mamutími kly a jejich zpracování je již od 18. století město Jakutsk. Svědčí o tom i skladiště z počátku 20. století. Snímky a ilustrace převzaty v souladu s podmínkami použití, zdroje uvedeny na webové stránce Živy.

Pro druhou část slova máme na výběr mansijský lativní sufix -ng- spojený se slovem ant (paroh), což evokuje mamutí kel, trčí z věčně zmrzlé půdy. Takový obraz se jistě často naskytl prvním objevitelům mamutů. Ve hře zůstává i spojení s ugrofinským mud (krtek), pro něj ale chybějí historické doklady. Zdrojovým jazykem by v tomto případě byla udmurtština a motivací mytologie. Pro tuto možnost svědčí také sémantická paralela s čínštinou. Máme tedy na výběr, ale obě možnosti jsou v případě českých názvů živočichů stejně ojedinělé a exotické.

Použitá literatura uvedena na webu Živy.

